УДК 392

З.М. Брусько

КИНДЕР ЧӘЧСӘҢ, КҮЛМӘК КИЯРСЕҢ...
Татар халкының киндер эшкәртү өмәләрен фольклор яссылыгында тикшерү

Статья посвящена описанию этапов возделывания и обработки конопли, представляющей собой незаменимое сырье для изготовления одежды, домашнего текстиля, а также растительного масла татарами в прошлом. Проделана большая работа по обобщению лексики, синтаксических единиц, отражающих выращивание, сбор урожая, обмолот, прядение, отбеливание, ткачество, окрашивание пряжи, сбивание масла, приготовление еды из семян и масла конопли. Мысль о значимости данной культуры в повседневной и обрядовой жизни татар подтверждается демонстрацией текстов многочисленных пословиц, примет, загадок, которые демонстрируют те или иные ее качества, а также особенности обработки. Детальное описание всех этапов обработки конопли в их хронологической последовательности, сопряженное богатым текстовым материалом, воссоздает целостную картину бытования данной трудовой практики у татар в прошлом.

Ключевые слова: татары, конопля, помочи, работа, молотьба, женщины, одежда, приданое, еда.

The article is devoted to the description of the stages of cultivation and processing of cannabis, which is an indispensable raw material for the manufacture of clothing, home textiles, as well as vegetable oil by Tatars in the past. A lot of work has been done to generalize vocabulary, syntactic units reflecting cultivation, harvesting, threshing, spinning, bleaching, weaving, yarn dyeing, churning oil, cooking from seeds and hemp oil. The idea of the importance of this culture in the daily and ceremonial life of the Tatars is confirmed by the demonstration of the texts of numerous proverbs, signs, riddles that demonstrate certain of its qualities, as well as processing features. A detailed description of all stages of cannabis processing in their chronological sequence, coupled with rich textual material recreates a holistic picture of the existence of this labor practice among the Tatars in the past.

Keywords: Tatars, hemp, labor help, job, threshing, women, cloth, dowry, food.

Күп көч һәм вакыт сорый торган эшләрне халкыбыз гомер-гомергә күмәкләшеп, өмә ясап башкарган. Бергәләшеп эшләүнең ялгыз эшләүдән күпкә күңеллерәк икәне, тиз арада үзең генә башкарып чыга алмаслык әллә никадәр эшнең эшләнүе турында татар халкы үзенең мәкаль-әйтемнәрендә бик төгәл әйтеп калдырган. Алар арасында «Күпнең эше күңелле», «Ялгыз кулдан тау чыкмас», «Бергәләп эшләгән эш ырамлы була», «Эш бергәләп эшләгәндә генә ырый» [Исәнбәт, 2010, т. 1, б. 234], ягъни үрчемле, алга китүчән була дигәннәре аеруча үтемле. Өмәләрнең һәркайсы авыр эш белән бәйләнгән булса да, аларга чакырылган кешеләр бик теләп катнашкан. Яшьләр

исә мондый ярдәмләшү чараларын аеруча үз иткән, берсеннән дә калмаска тырышкан. Өмәдә катнашу алар өчен, бер яктан, эшкә өйрәнү, тәҗрибә туплау, кул арасына керү булса, икенче яктан, очрашу, аралашу, эшләгән арада күңел ачып калу мөмкинлеге дә булган.

Өмәгә якын туганнар, күрше-күлән, авылның җиткән кызлары, киленнәре, егетләре-ирләре, яшүсмер кызлар һәм малайлар киләләр. Халкыбызның киндер эшкәртү өмәләрендә, кагыйдә буларак, хатын-кызлар катнаша. Алар арасында яшүсмер һәм буй җиткән кызлар да була, әлбәттә.

Киндернең туган ягы дип Үзәк Азия атала, ә безнең якларга ул инде Урта Азия аша килеп җиткән. Борынгы бабаларыбыз аны якынча IX гасырдан бирле үстереп, үзләренең көнкүрешендә куллана башлаганнар. Аны һәркем бәрәңге бакчасында да, үзләренә бүлеп бирелгән имана җирендә дә үстергән. Күмәк хуҗалыклар басу-кырларына да күпләп чәчкән аны. Киндер чәчелгән мондый җирләр авыл кешесе телендә «киндер җире» дип атап йөртелгән. Киндернең күпләп үстерелүе һәм моның авыл кешесе өчен гадәти күренеш булуы турында без халкыбыз телендә сакланып калган топонимик атамалар, җырлар аша яхшы беләбез. Беренче чиратта, киндер тукыма җитештерү өчен кирәк булган. Сүзен гаять оста, төгәл итеп әйтә белгән татар халкы бу турыда «Киндер чәчсәң, күлмәк киярсең» [Исәнбәт, 2010, т. 1, б. 571] дигән мәкаль теркәп калдырган. Ләкин, тукыма булып, кешене эсседән, салкыннан саклаудан тыш, киндер бик туклыклы һәм файдалы май бирүче үсемлек тә әле. Мае сыгылган орлыкны төрле ризыкларга кушып ашаганнар, түбәнрәк сыйфатлысын (түбен) малларга азык буларак файдаланганнар әби-бабаларыбыз. Димәк, киндер тулаем калдыксыз үсемлек булып чыга.

Тукыма җитештерү үзе үк күптөрле йолалардан тора һәм елның төрле фасылларына бүленә. Иң элек киндерне чәчкәннәр, бу эш, гадәттә, сабан ашлыгын чәчкәннән соң башкарылган. Табигать шартларына җиңел яраклашучан, нәзберек булмаган, артык хәстәр сорамаган киндер үз вакыты белән тишелеп, гөрләп үсәргә дә керешкән. Ә инде уңышының ничек буласын борынгыдан калган сынамыш буенча чамалаган авыл кешеләре: «Кузгалак көпшәсе юан булса, киндер уңар» [Исәнбәт, 2010, т. 1, б. 213], дигәннәр. Киндер бик үзенчәлекле үсемлек: аны ике тапкыр җыярга кирәк булган. Башта, чәчәк аткач та, ата үсемлекне, ул халык телендә «баса» дип аталган, арадан кереп, чүпләп, йолкып алганнар. Эшне бернинди җайланмаларсыз, бары тик кул белән генә башкарганнар. Чүпләү-җыйнау эше балачага һәм хатын-кызлар эше саналган. Киндер арасына кереп киткән бала-чагаларның чыр-

Буа районы, Каганович исем. колхоз колхозчысы Нәүбәһар Садыкова киндер йолкыганда. «Азат хатын» журналы (1940 ел, № 8)

чуы белән бергә, буй җиткән кызларның, киленнәрнең үзара көлешеп сөйләшкәннәре, ара-тирә җыр сузулары әллә кайларга ишетелеп торган. Көзгә кеше буеннан берничә мәртәбә биегрәк булып үскән ана киндернең орлыгы сугып алынган, аның сабакларын бераз йомшартыр өчен кеше, атлы арбалар күп йөри торган юлларга түшәп, я икеөч атнага ташлар белән бастырып, суга батырып куйганнар. Аларны салларга төяп күл уртасына кадәр кереп суга батыру, вакыты җиткәч, судан чыгарып киптерү, аннан арбаларга төяп авылга алып кайту кебек авыр эшләрдә ир-атлар да булышкан. Авылга кайткан киндерне бераз вакытка каралты түбәләренә, ындыр табакларына куеп торганнар да, тәмам киптереп бетерер өчен, җылы мунчаларга керткәннәр. Озаклап суда яткан, кояш кызуында, аяк астында теткәләнгән киндер бу вакытка инде бераз сүсләнә, җепселләргә аерыла, шул рәвешле алда башкарылачак әллә никадәр эшкә әзерлеген башлаган була.

Инде киндерне талкыр вакыт та килеп җитә. Җыеп алган киндерен эшкәртү өчен авыл кешесенең әле берсе, әле икенчесе өмәгә дәшә башлый. Авылның уңган-булган хатыннары, буй җиткән кызлары үз талкыларын, киле-кисапларын алып, өмә буласы өйгә җыела – сүсне талкышыннан аеру, йомшарту, аннан киндер төю эшенә керешәләр. Көлтәләп бәйләнгән киндерне яткан җиреннән алып чыкканда ук читәнгә бәреп-бәреп алалар, янәсе, коеласы чүбе коела торсын. Инде төп эшкә дә керешергә була. Ләкин башта хуҗабикә барысын да әле генә табадан төшкән кайнар коймагы, кабартмасы белән сыйлап чәй эчерә. Өмәчеләр биш-алты киледә өчәрләп-дүртәрләп басып, көлешә-көлешә, мәзәк сүзләр сөйләшеп, җырлый-җырлый киндернең талкышын («киндер сөяген») коя башлыйлар. Бөтен тирә-юньгә талкының «дөп-дөп» иткән тавышы тарала, апалар-кызлар шушы үзенчәлекле, эшкә дәрт өсти торган талкы көенә кинәнеп эшли бирәләр. Бу эшнең нәтиҗәсе булып талкышлары төшеп беткән киндер сабакларыннан буй-буй сүсләр барлыкка килә. Алар тәмам йомшарып, мамык хәленә киләләр. Ләкин җеп эрләрлек хәлгә килгәнче, бу сүсләрнең әле тагын әллә ничә төрле хезмәт процессы аркылы үтәсе – зур агач килеләргә салынып вакланып беткәнче төеләсе, тәрәшләргә эленеп тараласы бар. Киндерне талку, төю җиңел эшләрдән түгел, бертуктамый хәрәкәт итүдән куллар арый, кипкән киндер кабыгыннан күтәрелгән тузан тын юлларына утыра, күзләрне әчеттерә. Ләкин бергә эшләгәнгә эшнең авырлыгы әллә ни сизелми, аралашу, шаярышу, җыр артыннан җыр җырлау эшкә ямь өсти, күңелгә рәхәтлек бирә. Чират төелгән сүсне тарауга (тәрәшләүгә) җитә. Тәрәш тарагын сөям агачыннан (кабыгы төшерелгән юкә агачы) ясарга тырышалар, мондый тарак җиңел дә, юка да килеп чыга. Сүс тарау – үзенчәлекле, тәртибен белеп кенә эшләнә торган эш. Беренче кат таралган сүс капчык сугарга, мүк белән бутап бүрәнә арасына кыстырырга, икенче кат таралганы – киндер ыштан, тастымал, чаршау, сәке япмасы кебек тупасрак тукымалар тукырга, ә инде өченчесе, иң нечкә һәм чиста өлеше – затлы тукыма әзерләргә тотыла. Татар халкының данлыклы

кызыл башлы сөлгесе, бәйрәмнәрдә кияргә дигән күлмәкләре соңыннан шушындый тукымадан тегелә. Шушылай эшкәрткәннән соң өмә башында көлтәдән алынган киндернең авырлыгы биш тапкырга кими. Ә бит ишле гаиләнең өс-башын карарлык, кияүгә китәсе кызларның бирнә сандыгын тутырырлык тукыма әзерләү өчен күпме киндер җеп кирәк булган! Кыз бала бирнә сандыгының ничек тутырылуы турында сабый чагыннан ук белеп, моңа үз өлешен кертеп үскән. Аның бу турыда белә башлавы басуда өлкәннәр белән бергә киндер йолкыган вакытта нәни кулларына киндер сабагының шырпысы кереп авырттырган көннәргә барып тоташа. Шулай әзерләнгән киндерне кара көзгә кадәр алып куеп торалар да, вакыты җиткәч, яңадан өмәгә җыелып, эрләү эшенә керешәләр.

Эрләү өмәләре өйдә уздырыла. Көн кичкә авышып, өйдәге эшләр беркадәр каралгач, хатын-кызлар үзләренең каба-орчыкларын алып, инде эшкә ярардай кыз балаларын да ияртеп, кичке утырмага җыелалар. Кыз балалар читтән карап утырыр өчен генә килми монда, алар да сүс эрли, үзеңә яңа күлмәк була дия-дия кызыктырып, әниләре шулай эш рәтенә өйрәтә аларны. Яңа күлмәк кызыктыра инде, әлбәттә, булыр-булмас нечкә бармаклары белән сүс бөтерә кызлар. Эрләгән җепләре әллә ни тигез, әллә ни ыспай килеп чыкмаса да, тырышулары бушка китми аларның, өмә саен остарганнан-остара барып, торабара сүснең дә яхшырагын эрләүгә күчәләр. Татар халкының «Эшләгәнең кеше өчен булса, өйрәнгәнең үзең өчен булыр» дигән әйтеме сөйләмгә нәкъ менә шушындый очракларда килеп кергәндер, мөгаен.

Киндер эрләү утырмаларына яшь кызлар үзләре генә дә җыелырга ярата. «Киндер өсте» дип аталган мондый вакыт һәр авылда күрше авыллардан кунак кызлары килү белән үзенчәлекле. Ике-өч атнага кунакка киткән кызларына ата-анасы бер киләплек (өч метр тирәсе) сүс үлчәп җибәрә, кыз сынатмаска тырыша, кайтып киткәнче киләбен тутырып бетерә. Эш артында вакытның төнгә авышканын сизми дә кала кызлар. Ләкин ата-аналары кызларының болай озак утыруларына каршы бер сүз дә әйтмиләр, киресенчә, кич утыру алдыннан аларга бераз гына йоклап алырга вакыт та бирәләр.

Кызлар булган җиргә егетләр дә килми калмый, билгеле. Олылар яшьләргә танышу, аралашу өчен мөмкинлекләр чикле булганын аңлап, аларның килүенә каршы төшмәскә тырыша. Мондый очрашуларның егет өйләндерү, кыз бирү кебек бик мөһим эшләрнең башлангычы булып торуын, яшьләргә бер-берсен күзләр, сынар өчен кирәк булуын аңлый алар. Егетләр дә, кызлар да үзләрен әдәпле, тыйнак, сөйкемле итеп тотарга тырышалар, чөнки берсенең үз-үзен тотышы икенчесенең игътибарыннан бер дә читтә калмый. Эш күңелле уеннар, гармунга кушылып җырлау, бию белән үрелеп бара. Монда уйнала торган үзенчәлекле уеннарның берсе «Киндер очы» дип атала. Ул – бәхет сынау уены. Бу уенны уйнар өчен кызлар хәстәрен алдан күрәләр. Элегрәк суккан киндерләреннән әйбер кисеп тегә башлаганда артып калган очын җыеп куялар. Шушы тукыма кисәген уң

кул беләгенә бәйләп урамга чыгалар. Беренче нинди кеше очрый – картмы, яшьме, баймы, ярлымы, шуның буенча үзләренең киләчәк язмышларын юрыйлар [Сүнчәләй, 1971, б. 184].

Уен уен белән, ләкин бу өмәнең дә төп максаты булып барыбер эш эшләү тора: киндерне эрләү, аны киләпләргә сару кебек эшләр бер утыруда бетмәсә, кабат җыелу турында сөйләшеп куялар. Ә инде эшләрнең болары төгәлләнгәч, җепләрне агарсын өчен көл белән бутау, көлле суда кайнату, юу, мич башларында янә киптерү, яз башында салкынга алып чыгып катыру эшләре башкарыла. Болай иткәч, коңгырт-соры төстәге киндер җепләре күзгә күренеп агара, тагы да йомшара төшеп, ефәк шикелле нәзек, шома җепләргә әйләнә. Кияүгә китәсе кыз бирнәсенә дигән киндерен аеруча зур тырышлык белән агарта, көлнең дә иң чистасын, вак иләк аша иләнгәнен, зиректән әзерләнгәнен алырга тырыша. Менә шушы эшләрдән соң инде тукыма сугу эшенә күчәргә дә була.

Озын-озак кышкы кичләрдә киндер станнары артында күпме утырылган да, ничәмә-ничә дистә аршын тукыма сугылган! Кул эшләренә бик һәвәс татар хатын-кызлары бу эштә дә үзләренең бөтен осталыгын, сәләтен күрсәтә алган. Гаҗәеп бизәкләре, төрле-төрле төсләре белән күңелне әсир итәрлек нинди генә әйберләр үтмәгән алар кулыннан: кызыл башлы сөлге, ашъяулык, тастымал, чаршау, чыбылдык, пәрдә, җәймә, келәмнәр... «Бу әйберләр өй эчен ямьләү, өйгә «кот кертү» өчен кулланылган. Яшь киленнең киявенә һәм киявенең кардәш-ыруларына дип алып килгән туй бүләге – бирнәсе бөтенләе белән суккан киндердән әзерләнгән. Бием, биатасына, каенагалары, каенишләренә, каене, каенигәчләренә бирнә бүләге итеп күлмәклекләр, намазлыклар, аяк чолгаулары, капка ачучыга, мунча ягучыга, урын җәючегә сөлгеләр киленнең уңганлыгын, осталыгын күрсәтеп торган күркәм әйберләр булган. Киндердән сугылган кызыл башлы сөлгеләр ил күзендә бигрәк тә абруйлы саналган. Сабан туйлары алдыннан яшь киленнәрдән сөлге алу йоласы яшәгән. Сабан туйларында мәйданга ямь биреп, көрәшүче, узышучыларны җиңүгә дәртләндереп җилфердәгән бу сөлгеләр азактан мәйдан тоткан батырларга, бәйгеләрдә алга чыгучыларга ил бүләге итеп бирелгән» [Вәлиев, 1967, б. 127].

«Җитен-киндер ай яктысында агара, имеш», «Бер кояшта киндер киптергәннәр» [Исәнбәт, 2010, т. 2, б. 383]. Халкыбызның әлеге мәкальләре киндер белән инде тукылганнан соң башкарылган гамәлләргә нисбәтле әйтелә. Җеп халәтендә инде бер кат көлдә чистартылган булса да, тукымага әверелгән киндерне кабат көлгә манып, кайнар мичтә пешекләп, юып-чистарталар да, язгы җепшек кар өстенә чыгарып җәяләр. Көннәрен, төннәрен шушында уздырып, ул үзенә карның аклыгын, кояшның җылысын, айның сафлыгын җыя, тагы да агара, ямьләнә төшә. Киндер агарту күренеше бик матур булып халкыбызның җырларына да килеп кергән. Авылының бер чибәр кызына күзе төшкән егет болай дип җырлый:

Биек тауда, гөлбакчада
Кызлар киндер агарта.
Әйтче, сеңлем, конфет бирәм,
Апаң кемне ярата?
[Рәхимова, 2018, б. 16]

Инде менә киндерне кар өстеннән җыеп алуга да байтак вакытлар үтеп китә, карлар эреп бетә, ташу кайта – киндер тукмаклар (киндер ору) чак та җитә. Бу гамәлнең нәкь менә шушы вакытта башкарылуы халкыбызның «Җәйгә чыккач, киндер тукмакла» дигән мәкалендә дә чагылыш тапкан.

Әйли чабата, читек түгел аякта.
Бии белсәң чабата
Шап та шап шапылдата.
Әйли без әле,
Безгә бәйләнмә әле.
Бәйләнерсең, арырсың,
Мәсхәрәгә калырсың.
Әйли без әле,
Баскан саен өз әле.
Ярың күрми кичә түздең,
Бүгенгә дә түз әле.
[Булатов, 1992, б. 145]

Язгы матур кичләрдә авылның кызлары, яшь киленнәре көндәлек эшләрен тәмамлап, киндер тукмакларга чыга. Эшләрен һәрвакыттагыча җырлый-җырлый, такмаклый-такмаклый башкаралар алар. «Киндерне сары гәрәбәдәй итеп юылган такталарга катлы-катлы итеп җәяләр дә, аның тирәсенә дүрт яки сигез кыз баса. Арадан берсе: “Башладык!” диюгә, кулларындагы бәләкләр белән киндерне тукмакларга керешәләр. Оста тукмаклаучылар булганда, тирә-юньгә искиткеч матур ритмлы бер көй тарала. Аргы очтан ишетелгән дәртле киндер тукмаклау көенә бирге очта теттереп алып биергә була. Киндер тукмаклаучылар авылның әллә ничә җирендә эшли – бер урындагылар аз гына тынып торган арада, аларга җавап кайтаргандай, икенче урындагылар тукмаклый башлый. Барыннан да уздырыйк дип, тегеләр туктар-туктамастан, өченче урындагылар матур иттереп тыпырдатып алып китәләр. Киндер тукмаклаучыларны карарга бала-чагалар, хатын-кызлар җыела. Егетләр дә килгәли бирегә, тик алар бу эшкә бик сирәк катнашалар, шушы тирәдә чуалалар гына. Алай да, кызлар күрү, кызлар белән бер-ике сүз әйтешү бәхетенә ирешә алалар. Тукмаклагач, бәләкләгәч, билгеле инде, киндер йомшара, ялтырый, күлмәк, алъяпкыч кебек нәрсәләр тегәргә яраклы була. Бу эш шуның өчен эшләнә дә. Әмма монда яшь-җилкенчәкне бергә җыелып күңел ачу, аз булса да күңел күтәрү, бер-береңне күреп сөйләшүләр дә бик кызыктыра» [Булатов, 1992, б. 145]. Бу күренешкә карата үзенең мөнәсәбәтен белдереп, халкыбыз «Кайда кызлар тукмагы, шунда егет сукмагы» дигән мәкален дә булдырасы иткән [Исәнбәт, 2010, т. 2, б. 383].

Кием һәм көнкүрештә кулланылган тукымаларны бизәү, аларга төрле төс бирү серләрен дә белгәннәр татар хатын-кызлары. Тукыма ману өчен табигать нигъмәтләре – җиләк-җимеш, үлән һәм агачларның кайрысы, яфраклары, чәчәкләре, тамырлары кулланылган. Аларның кайсын кайчан җыю, ничек киптерү, нинди шартларда саклау, кайсыларын нәрсә белән кушсаң нинди төс килеп чыгу – болар барысы да – анадан кызга тапшырылып килүче мирас, тормыш-көнкүреш итүгә караган мең дә бер киңәш арасында кирәклеләрдән саналучы бәһасез белем. Тукыма буяуда кулланылган иң борынгы буяулар имән, зирек һәм эт шомырты кайрысыннан ясалган. Алар ярдәмендә тукыманы коңгырт, куе зәңгәр, кызгылт-сары төсләргә манып булган. Алабута яфракларын кызыл төс алыр өчен файдаланганнар. Ә менә сары мәтрүшкәнең чәчәкләре һәм яфраклары шулай ук кызыл һәм сары төсләр биргән. Сары төсне әле болардан тыш, эт тигәнәгеннән, суган кабыгыннан да ясаганнар. Яшел төс кирәк булганда, кычытканның яфраклары, кыргый миләшнең тамыры, усак агачының күркәләре ярдәмгә килгән. Киемгә төс кертү эше үзенә күрә бер тылсымлы йолага әверелгән. Зур казандагы суда төн кунган кайрыны иртән утка куйганнар, кайнап чыкканнан соң, тагын бераз утта тоткач, төс кергән суны агызып алганнар. Казанга тагын су өстәлгән, тагын кайнаган – төсе чыгып беткәнче шулай дәвам иткән. Инде җыелган буяулы суны яңадан утка куеп, биштән бер өлешкә кимегәнче кайнатканнар һәм сөзелгән кайнатмага алдан ук селте суына манылган тукыма яки җепләрне салганнар. Шунда ук бер тимер кисәге дә салып җибәргәннәр. Селте буяуның уңмавы, ә тимер җепкә төсләрнең яхшырак сеңүе өчен кирәк булган. Кайчагында тукыманы буярга озатыр алдыннан аның кайбер өлешләрен төйнәп куя торган булганнар. Болай иткәч, тукымада үзенчәлекле чачаклы-чуклы бизәкләр барлыкка килгән. «Басма киндер» [Рәхимова, 2018, б. 37] дигәне менә шушындый булган. Талгын утта буяулы суда берничә сәгать кайнаган тукыма. Аннары салкын инеш суында чайкалган. Менә шушы үзе катлаулы, үзе искиткеч мавыктыргыч эш барышында күз явын алырлык гүзәллек – салават күперенең барлык төсләрендәге тукымалар барлыкка килгән.

Киндер белән гомер иткән халкыбыз гомере буе тугры булып калган аңа. Киндер белән өстен-башын каплаган, өен киендергән, ризыкланган, мал-туарын ашаткан. Җырларында аңа дан җырлаган, табышмак, мәкаль-әйтемнәрендә мәңгеләштереп калдырырга тырышкан. Киндер эшкәртүнең нечкәлекләрен белү өчен, мәкальләргә бер күз төшерү дә җитә. «Киндерне башлау белән бетерү кебек» дигән мәкаль, мәсәлән, киндернең чәчкәннән алып тукыма халәтенә килгәнче үткән юлын күз алдында тота, бу юлның бик озын икәненә ишарә ясый. «Талкышны күпме талкысаң да, талкыш булыр», «Килегә салып су төймиләр», «Актык тәрәшлесенәябышкан» дигәннәре исә киндерне талку, тарау/тәрәшләү кебек күренешләрне искә төшерә. Ә инде апалар, кызларның утырмаларга җыелып киндер эрләүләре, бу эшне җырларына кушып, көлешеп-шаярышып, күңелле сүзләр сөйләшеп

эшләүләре «Эрләргә сүс булсын, сөйләргә сүз булсын» дигән мәкальгә кереп калган. Шул ук вакытта сүс эрләүнең ансат эш түгеллеге, моңа түземлек, зур осталык кирәклеге турында да хәбәр итә безгә халык мәкальләре. «Нечкә эрләгәнне көтүе озак» дип искәртә шундыйларның берсе. Телебездә бик еш кулланылган «киләп сару» гыйбарәсе киндер эрләү эшенең аерылгысыз өлешен – җепне чуалмасын өчен махсус эшләнгән агачка – киләпкә урап баруны күз алдында тота. Орчыкның бу эш барышында бертуктаусыз бөтерелгәләп, йөгергәләп торуы торабара арлы-бирле йөреп торучы кешегә карата әйтелә башлаган. Эрләү эшен халкыбыз табышмагына да яшергән. «Юкәгә утыр, өрәңгегә кара, бабаңның сакалын тара» дигән сүзләр белән юкәдән ясалган кабасын, өрәңгедән эшләнгән орчыгын һәм киндер сүсен сурәтләгән. Эрләнгән сүсне туку киндер эшкәртү эшләре арасында иң үзенчәлеклесе, иң могҗизалысыдыр, мөгаен. Кыш буена, язгы эшләр башланганчы, хатын-кыз тукыма суккан. Туку төрләренең ниндиен генә үзләштермәгән ул үз гомерендә: шакмаклап, буйга, чүпләмләп, алмалап суга белгән. Үзенең күңел җылысын, изге теләкләрен куллары аша тукылган сөлге-тастымалларына, ашъяулык-эскәтерләренә күчереп, башкаларга җылылыгын өләшкән. Туку җиңел эшләрдән булмаган, станда нык итеп утырырга, колачны җәеп тартып, ишеп суга белергә кирәк булган. Тукучының бу халәте табышмакта да тасвирлана: «Очып барган кош күрдем, утырып торган таш күрдем». Хезмәте авыр булса да, башкарган эшнең нәтиҗәсе сөендергән, һәркемнең күңеленә хуш килерлек булган. Юкка гына халык телендә «Киндер ыстаны киендерә, чүпләме күзне сөендерә» дигән мәкаль барлыкка килмәгәндер. Моның шулай икәнен «Кызлар тукыган киндерә яшь йөрәкне сөендерә» дигән мәкаль аша да күрә алабыз. Киндер киемнәрне матурлыгы өчен генә түгел, тәнгә рәхәт, җылы, чыдам булганы өчен дә үз иткәннәр. Үз кулларың белән тукылган киндернең соңыннан гәүдәңә килешеп торырлык кием буласын күздә тотып, «Кулың белән тукыганыңны иңең белән туздырырсың» диясе иткәннәр. Халык ышануларының киемгә кагылышлылары арасында кешенең кырыгыннан соң киеменең сүрүе китә, хуҗасы белән бергә «сүтелә» дигәне дә бар [Миңнуллина, 2019, б. 17]. Бу исә халкыбызның киемен тузып беткәнче кию гадәте турында сөйли. Кемнең дә булса яңа кием кигәнен күргәч әйтелүче, «җылы тәнеңдә тузсын» дигән теләк тә күпмедер дәрәҗәдә шушы ышануны чагылдыра, димәк.

«Пәҗи килегә кермичә мае чыкмас» дигән мәкале дә бар халкыбызның. Бу исә әби-бабаларыбызның киндерне ризык буларак кулланганлыгы турында сөйли. Кайбер төбәкләрдә киндерне шушы сүз белән атап йөртәләр, аның үз чиратында «кара пәҗи» (иртә өлгерә торган киндер) һәм «сары пәҗи» (соңрак өлгерә торган киндер) дигән атамалары да билгеле [Хәйретдинова, 2017, б. 312].

Киндерне ризык иткәнче дә шактый көч куярга кирәк булган. Орлыгыннан май алу өчен аны иң элек мичкә куеп киптергәннәр, аннан агач килегә салып, кабыгы орлыгыннан аерылганчы, орлыгы он

булганчы озаклап төйгәннәр. Төйгән орлыкны, савытка салып, бик әйбәтләп, мае калмаслык итеп сыкканнар. Киндер маен да, мае сыгып алынган киндер орлыгын да үзенә күрә кулланганнар. Киндер орлыгы кушып пешерелгән ризыкларның тәме әле дә авызда тора, дип искә ала аларны кайчандыр ашап караган кешеләр. Бәрәңге тәкәсе, орлык дурчмагы, кара дучмак, кыстыбый, елгыр, орлык тәкәсе, орлык пәрәмәче, чувар тәкә, кырык кат, ат тоягы, киндераш пилмәне, киндер тәкәсе – болар киндер орлыгы кушып пешерелгән камыр ашларының әле кайберләре генә. Бәрәңге боламыгына да кушып ашаганнар киндер орлыгын, болай иткәч, боламык аеруча тәмле, майлы, туклыклы килеп чыккан. Киндер орлыгы (киндераш дигән атамасы да билгеле) ашау өчен үзе генә дә тәмле булган. Мичтә куырылган орлыкны йомарлам-йомарлам итеп тә (болай иткәне «орлык әнәчәсе» дип аталган), шикәр кушып та (монысы – «баллаган орлык»), шул килеш кенә дә ашаганнар.

Татар кешесе өчен киндер туендыручы да, киендерүче дә, җылытучы да булып торган – өсләрендә киндер сүстән тукылган кием, табыннарында киндер орлыгыннан әзерләнгән ризык булган аның. Күп көч һәм вакыт таләп иткән киндер эшкәртү хезмәте авыр булса да, үзенең күмәк төстә башкарылуы, эш барышында шаян сүз, уенкөлкенең тынып тормавы, яшь-җилкенчәкнең эш тәртибенә өйрәнүе, бер-берсе белән аралаша алуы, һәм иң мөһиме – өс-башны, йортҗирне карар өчен сыйфатлы тукыма, тамакны туйдыру өчен туклыклы май алып булачагына ышану бу эшкә ямь өстәгән, аны үзгә бер дәрт белән башкарып чыгарга ярдәм иткән.

Әдәбият

Булатов В. Гореф-гадәт, йолаларыбыз // Казан утлары. 1992. № 8. Б. 129–150.

Вәлиев Ф. Чуптарлы һәм асалы тукымалар // Казан утлары. 1967. № 8. Б. 127–130.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 623 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 749 б.

Миңнуллина Й. Бу йола хәзер дә сакланып, анадан кызга тапшырылып килә // Түгәрәк уен. 2019. № 1. Б. 16–17.

Рәхимова Р.К. Русча-татарча тукучылык һәм тегүчелек атамалары сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2018. 208 б.

Сүнчәләй С. Уеннар // Казан утлары. 1971. № 11. Б. 180–186.

Хәйретдинова Т.Х. Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы. Казан: ТӘһСИ, 2017. 384 б.

Брусько Зәлия Мансур кызы,
филология фәннәре кандидаты, «Татар ядкәрләре» үзәгенең халык иҗатына караган материаллар белән эшләүче белгече